

Татяна ИЛИЕВА

Кирило-Методиевски научен център – БАН

**ПОЛИСЕМИЯ ПРИ ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА ЛЕКИКА
В ЙОАН-ЕКЗАРХОВИЯ ПРЕВОД НА „DE FIDE ORTHODOXA“**

Tatyana ILIEVA

St. Cyril and St. Methodius Research Centre – BAS

**THE POLYSEMY OF THE TERMINOLOGICAL
VOCABULARY IN THE TRANSLATION OF *DE FIDE
ORTHODOXA* BY JOHN THE EKZARCH**

The article examines the polysemy of the terminological vocabulary in Old Bulgarian language on a material from *Theology* by John the Ekzarch. The author analyzes the various mechanisms of origination of polysemy (change of the volume of concept, abstraction, transference), comments upon the main types of the polysemy (conceptual and functional, inter-and-intrasystematic), and dwells on such phenomena as defectiveness of grammatical paradigm of alosems.

Keywords: historical lexicology of Bulgarian language, history of terminology, translation of *Theology* by John the Ekzarch.

Един от най-актуалните въпроси на историческата лексикология днес е въпросът за развоя на терминологичния пласт лексика в българския книжовен език от неговото създаване до наши дни. Разработването на тази проблематика има първостепенно значение, защото историята на терминологията като езиково явление е въпрос, засягащ не само еволюцията на отделните национални езици, но и изобщо развитието на цивилизацията, науката и културните интерференции между различни групи общества.

В тази статия, част от голямо монографично изследване (Илиева 2013), ще се спра на многозначността при думите със специална употреба в старобългарски език. Изборът на темата не е случаен, тъй като полисемията е една от същностните характеристики на терминологичната лек-

сика в исторически план, отличаващи я от същата категория словни единици в съвременните езици, където за разлика от общоупотребимата дума, която може да бъде полисемантична и в определен контекст да се реализира чрез един от възможните ѝ смисли, значението на термина е безусловно, независимо от контекста и при това единствено възможно за съответния терминологичен знак – когато в процеса на езиковото развитие същият получи и някои други значения или се появят негови синоними, настъпва пълна или частична детерминологизация. Тази моносемичност на термините в съвременната наука за езика се определя като най-характерното и най-същественото им качество. Тя предполага унификация – приваждане към еднообразие, към единна норма и единна форма; както и отстраняване на неоправданото многообразие и вариране на езиковите изрази с цел термините да отговарят на необходимостта да служат като средство за еднозначно назоваване на специални понятия. Явленията многозначност и синонимичност са противоположани при съвременната терминология.

В средновековната богословска терминология еднозначни са само догматическите термини, изковани на вселенските събори¹. Нещо повече. Докато научният термин е еднозначен, но само в определен отрязък от време (в диахрония той губи своята еднозначност поради развитието на научното знание), то догматическият термин, напротив, е еднозначен и в пространство-времето². Вярата утвърждава догматите като неизменни истини, които не подлежат на критика и са задължителни за всички вярващи. Богопознанието се възприема не като процес на постепенно овладяване, а като даденост, установена в Свещеното Писание, Свещеното Предание и вярата.

При останалите специални думи в терминологичния пласт на старобългарския език, които не са възникнали вследствие на колективна договореност, полисемията е напълно допустима. Касае се за терминологизувани общоупотребими думи, които запазват неприсъща за съвременната терминология многозначност (Мечковска 1975, Иванова-Мирчева 1959). Така сложилата се полисемия е историческо явление, резултат от обогатяването на човешкия опит и развитието на културните езици.

Наблюденията си върху многозначността при думите със специална употреба в старобългарски език правя на базата на лексикален материал от Йоан-Екзарховия превод на „Точното изложение на православната вяра”

¹ Повече по въпроса за вселенските събори вж. у Спасский1906; Лебедев1904.

² Такива са например термините богородница, възкръсненіе, еднносѣщнь, еднноудѣ Вж. Илиева 2013: 261-360.

от Йоан Дамаскин, познат в литературата под наименованията „Богословие“ и „Небеса“³. За целта използвам образцовото критическо издание, изготвено от Линда Садник (Sadnik 1967 – 1983). Изборът на текст също не е случаен. Този паметник е особено подходящ за изследване на терминологичния пласт лексика в старобългарски език поради това, че същият има целенасочено и компактно богословско съдържание, както може да се види от гръцкото му название „Точно изложение на православната вяра“, и макар старобългарският превод да обхваща само 48 глави от общо 100 на Догматиката на св. Йоан Дамаскин като подбор от старобългарския превод, те са достатъчни по обем и разнообразие на съдържанието не само да се разкрие в пълнота концептът на отделни централни богословско-философски понятия, но и старобългарската специална терминологична лексика в най-ранния ѝ вид да бъде проучена като система.

На полисемията при терминологичната лексика през Средновековието обръща внимание самият автор на „De fide orthodoxa“. Ето някои пасажки, в които той коментира многозначността на някои термини:

„Трябва да се знае, че думата ‘век’ е многозначна, ще рече, че тя означава различни неща. Защото ‘век’ наричаме живота на всеки човек, но също и времеви отрязък от 1000 години. По същия начин се именува и целият този тук живот, а също и бъдещият, вечният, който следва възкресението. ‘Век’ означава и не време или каквато и да е част от времето, измерима с движението на слънцето, т.е. съставена от дни и нощи, но като че ли някакво времево протежение, простиращо се покрай и със това, което е вечно. Защото каквото именно е за хронологично детерминираното времето, това е за вечно съществуващото векът.“ (Гл.15).

или

„Небето е онова, що обгръща видимите и невидимите създания. Защото вътре в него се съдържат и обгръщат и постижимите само за ума ангелски сили, и всичко видимо...Поради това, че Писанието говори за ‘небе’, ‘небе на небесата’ и ‘небесни небеса’, а блаженият Павел разказва, че е бил ‘възнесен до третото небе’⁴, ние казваме, че под създание на небето при сътворението на целия свят разбираме онова, що светските мъдrecи, възприемайки казаното от Мойсея, наричат беззвезден кръг. А освен това Бог нарече небе твърдата, като ѝ повели да бъде посред водите и ѝ заповяда да разделя водата, която се намира над твърдата, от тази (вода), която е под твърдата...“ (Гл. 20).

Развитието на многозначност в езика е пряко свързано с процесите на лексико-семантично словообразуване (Бояджиев 1986: 66-73). Това е и

³ Нататък за краткост използвам съкращението ЙоЕБ.

⁴ 2Кор12:2.

един от основните методи за създаване на специална богословска лексика в старобългарския език и в частност в ЙоЕБ (т. нар. терминологизация). Да се терминологизира една общоупотребима дума означава да се специализира смислово, като стане носителка на ново допълнително терминологично значение. Измененията, които настъпват в лексикалното значение при терминологизация, имат различен характер и в различна степен се отразяват върху семантичната структура на терминологизираната дума.

Чрез промяна в лексикалното значение на базата на промяна в предметно-понятийната отнесеност на общоупотребими думи, са създадени космологическите термини мѣсто ‘пространство като форма на съществуване на материалните субстанции’; тѣло ‘материален обект, триизмерен предмет’; въздухъ, вода, земя, огнь – ‘четирите крайни елемента, изграждащи сложните материални субстанции’; антропологическите концепти оумъ ‘основен орган на съзнателния живот, мисленето и познанието’ и срѣдьце ‘орган на висшия емоционален и нравствен живот’, тринитарните специални наименования слово ‘Второто лице на пресветата Троица’, рождѣние ‘ипостасно свойство на Второто лице на пресветата Троица’ и пр., които означават както житейски, така и богословски и философски понятия. Съдържанието на практическото или житейското понятие се различава повече или по-малко от съдържанието на теологическото, обаче за последното не се създава ново название, а се използва старото наименование.

През изучавания период от историята на старобългарския език и в частност у разглеждания автор, терминологизацията на обиходна лексика се развива предимно в посока на разширяване значението и употребата на думите. При този процес думата, означаваща отначало един предмет или явление, започва да се използва за назоваване и на други предмети и явления, следователно разширява семантичния си обхват. Разширяването на семантичния обем на думата поради активното ѝ включване в нови речевни сфери, където тя придобива нови значения, е една от тенденциите в лексикалната система на старобългарския книжовен език от IX–X вв. Този процес е много широк, ако се измерва не само според количеството на лексикалния материал, който се засяга от него, но и според многообразието на характерните семантично-лексикални промени, на които се подлага този материал. Изобщо развитието на речниковия състав на езика през разглежданата епоха бележи разрастване полисемията на думите.

Разширяване на значението и употребата на думата на базата на разширяване обема и съдържанието на означаваното понятие се наблюдава например при съществителното братъ. Освен като роднинско название със

значение ‘синовете на един баща и/или една майка по отношение към другите им деца’ то започва да се употребява и като богословски термин. В религиозен смисъл братя са всички човеци, защото са произлезли от общи прародители – Адам и Ева. В духа на Новия Завет пък братя се наричат и лица в тясно духовно общение помежду си, каквото имат истинските Христопоследи. Те се явяват братя един на друг и в социологичен смисъл в качеството си на Божии чедра и сънаследници на Царството Божие. Терминът *връдъ* първоначално е имал по-тясно значение – телесна повреда като резултат от някакво отрицателно външно въздействие. По-късно думата разширява семантиката си и започва да означава не само телесна, но и душевна повреда.

Обогатяването на семантичната структура на думата може да бъде резултат и от вътрешната диференциация на съществуващото отпреди по-общо значение: всяка дума се разчленява на диференциални признаци и се вземат няколко или дори само един от тях, който влиза в основата на богословската дефиниция. При това се наблюдава развитие в посока от общо към частно или стесняване на значението (Иванова-Мирчева 1964: 151-160). Такава семантична промяна, например, се наблюдава в думата *владѣка*. Нейната общоупотребима семантика в езика е ‘владетел, господар изобщо’: *владѣкоу бо нѣ поставн* 160а. Като богословски термин тя стеснява обема си до индивидуално наименование на Бога, окачествявайки Го като Господар и Властелин на цялото творение: *нстоуѣннкы намъ спсѣннѣ владѣка хъ мощн стѣхъ дастъ* 294а. Подобен е случаят и с думата *прнѣжстѣннкъ*, която е означавала първоначално изобщо ‘наследник, който получава дял от нещо’, но впоследствие се терминологизира и придобива допълнителна по-тясна семантика ‘причастник, който получава дял от тялото и кръвта Господни при св. тайнство евхаристия’. Аналогичен пример предоставя и съществителното *храмъ*, чието изконно обиходно значение е ‘сграда, здание’: *сътворнтн храмъ* 75а. В качеството му на религиозен термин обаче неговата семантика се конкретизира до ‘особено, отличаващо се от другите сгради, здание, посветено на Бога и предназначено за извършване на обществено богослужение в него’, каквато остава и до днес: *храмн божнн* 293а.

Промяна на смисъла от общ към частен е присъща и на редица глаголи, които в терминологичните си значения започват да се съотнасят само

с определен субект или обект, да влизат в ограничени предикатни отношения. Например⁵:

нсходнтн – 1. *общоупотр.* Излизам: ѿко рѣка нсходнтъ нс породы 151б; 2. *трин.* Изхождам, проява на личното свойство на Дух Св.: н дхъ стын ѿ ѿца нсходнтъ 63а.

нзвестн/ нзводнтн – 1. *общоупотр.* Извеждам, вода извън пределите на нещо: азъ гъ бѣ твои нзведын та ѿ земля югупьтскын 36б; 2. *косм.* Извеждам от небитието, създавам нзъ небытыя (ѿ неощьства) нзвестн/нзводнтн 155а; 3. *трин.* (за Бога Отца) Извеждам Св. Дух: нзвоя въсестго дха 52а.

Гореописаните семантични процеси на разширяване и стесняване на значението стават в рамките на основното понятие, като съотношението между основно и вторично значение е отношение между родово и видово понятие. Фактически в тези случаи се активизира някой от семантичните признаци, който заляга в структурата на новия семантичен вариант, в основата на новото значение.

Съществена роля за разширяването семантичния обем на думите и развитието на полисемия играе също абстракцията. Промяна на значението от конкретно към абстрактно се наблюдава:

а) при редица съществителни, например:

дохъ – 1. *общоупотр.* Дихание, дъх: тѣцетъ бо сѧ мокроу н соухоу, н доухъ 182б; 2. абстр. Дух: по своемуу образуу сътворивъ ѧ ество бесплотно, ѧкоже н дхъ нн огнь безвещьствънъ 104а.

мѣсто – 1. *общоупотр.* Място: въ едноу мѣсто събратн сѧ 150а; 2. абстр. Пространство: Мѣсто бо есть комужьдо тѣлесн того шбатые 146с17.

б) при прилагателни:

всачьскъ – 1. *общоупотр.* Всякакъв: всачьскыѧ птнцы 308а; 2. *еклесиол.* Вселенски, определение на Христовата Църква, характеризиращо я като институция, неограничена по място, време или народ, а приемаща в себе си повярвалите в Христа от всички места, времена и народи оунтъ оубо всачьскаѧ н апостольскаѧ црѣкы стѧа 60б.

⁵ Приведените примери съдържат: заглавна единица, индикация за принадлежността ѝ към общоупотребимата лексика или към терминологичния пласт с уточнение на подсистемата (вж. списък на съкращенията), гръцки съответствия и илюстративен контекст със сигнала (правописът и сигнацията са по цитираното издание на Л. Садник).

Типичен случай представлява, когато признакът се абстрахира от конкретен материален или идеален носител и се превръща в наименование на отвлечено качество: глътане 192а, топло и студоно 191б и т. н.

Пример за систематично семантично изменение на базата на абстракция ни предоставят отглаголните съществителни на -ние. Тяхната изначална семантика е свързана със семантиката на мотивиращия ги глагол и най-общото значение се определя като 'название на действие, резултат от действие'. Впоследствие в развитието на тези имена се наблюдава различна степен на неутрализация на глаголната семантика и образуване на отвлечено значение. Те се превръщат в *nomina abstracta*, които не означават просто действие в конкретното му жизнено проявление, а неговото концептуално осмисляне. Действията се превръщат в понятия, на които може да се припишат разни свойства и признаци – атрибутивни и предикативни като на логически субект (Станков 1994: 100):

зѣданнѣ – 1. *общоупотр.* Зидане, съзиждане; *резулт.* сграда, здание: накое и намъ наукукъ глѣти: събъра сѧ градъ, не зѣданнѣ хотѧще мѣнѣти, нъ живущаѧ въ градѣ 129б; 2. *косм.* Сътворяване, Божият творчески акт: сын простъ и несъложенъ нѣсть прѣимъникъ вѣда ни стока ни въ ражданни, ни въ зѣданни 56б, срв. още 217а.

Срв. още вѣдѣннѣ 'узнаване' и 'знание', изволеннѣ 'искане' и 'воля', нестеченнѣ 'изтичане' и 'еманация' и др. (Илиева 2013: 261–360).

Получаването на ново значение може да стане и чрез пренасяне на белезите на основното значение или на някое от вторичните значения към друго ново понятие – преносно значение (Иванова-Мирчева 1959: 3–37). Преносимостта, както е известно, е способност на думата, разширявайки своя обем, да назовава ново понятие, нов предмет или явление, което се намира във връзка или зависимост от първоначално назованото понятие, като се използва сходството на един предмет или явление с друг (Бояджиев 1986: 54). В този случай терминът се явява като метафора или метонимия по отношение на породилата го дума (Илиева 2005; Илиева 2006).

С висока степен на лексикализация се характеризират метонимични преноси на базата на отношенията действие → резултат, действие → оръдие, абстрактно → конкретно. Те най-често се свързват с определени словообразователни модели, които развиват стереотипна семантична структура. Например съществителните с формантите -ство, -ствнѣ се характеризират с общо първично значение на отвлечен признак или процесуално свойство и вторично конкретно значение (метонимичен пренос абстрактно → конкретно) (Станков 1994: 99):

сщцство – 1. Съществуване, битие: Ннъ образъ соуцъствоу б3а; 2. *прен.* Субстанция: все соуцъство ннн зъдано естъ ннн нездано 25б

Срв. още пророчество ‘дар за пророкуване’ и ‘предсказание’, цѣсарство ‘царска власт, царско достойнство’ и ‘царско владение, царство’ и пр. (Илиева 2013: 261–360)

При дериватите на -ннн и -тнн с първична глаголна семантика на *nomina actionis* нередко се наблюдава „определяване“ на значението, в основата на което лежи метонимичен пренос действие → резултат от действие (Станков 1994:100). Например, в ЙоЕБ богословският термин възтнн се използва от една страна за назоваване акта на възникване на творението от нищото по благата воля на Твореца и превежда гръцкото *γένεσις, τὸ γενέσθαι*: Все вѣдын прѣже възтнн нхъ 50б. От друга страна той означава самото съществуване като състояние в резултат от процеса на възникване. В този случай превежда гръцкото *τὸ εἶναι*: Тъ же нстоуьннкъ естъ бытъю сущннмъ 50а.

Срв. още: твореннн 1. Сътворяване 169а; 2. Творение 184б, както и прилжтнн 1. Приемане 94б; 2. Сетивно възприятие 190б.

Същата семантична деривация регулярно се среща при конверсивите на -Ø. Първично семантиката на съществителните е свързана със семантиката на мотивиращия ги глагол и най-общото значение се определя като ‘название на действие, резултат от действие. Вторично се наблюдава „определяване“ на значението, например:

сѣмѣсъ – 1. *общоупотр.* Смесване 2. *естеств.* Смес, слияние: подоба же баше(с. ꙗкоу, бел. Т. И) ѿ обою сѣмѣсоу быти 172б;

Приведеният дотук материал от ЙоЕБ илюстрира възникване на многозначност между общоупотребимото и новото терминологично значение на обикновени думи в старобългарския език. Освен това обаче полисемия се наблюдава и между употребите на една и съща лексикална единица в различни терминологични подсистеми (с или без наличие и на обикновено значение), например:

ѣдннство – Единство: 1. *трин.* С този термин се означава тѣждеството на Божествената природа у трите Лица на Пресв. Троица: ѣстъствнннѣ ѣдннство 46а (срв. и 45б); съ бѣ нашъ нже ѣдннствѣмъ н тронцѣю славословнмъ ... 119а; 2. *христ.* С този термин в хринологията се означава единството на личността на Исуса Христа. Църквата изповядва, че Исус Христос има две естества – божеско и човешко, съединени в едно лице, в една ипостас: оупостасьнннѣ ѣдннство 287б.

сълагатн, сълежатн, съложнтн – 1. *космол. pass.* Съставен съм от различни елементи, имам елементарен строеж (31а, 180а, 74а): въсе бо сълагаемо въ то съ възвращаетъ, нмъ же съложено є 180а; 2. *антроп.* Съчетавам в себе си материя и дух, диференциален признак на двусъставната човешка природа (103б, 256б).

Полисемия може да възникне и в рамките на една терминологична подсистема:

вндѣннє – *гносеол.* 1. Зрение, способност за виждане, едно от петте сетива (активна семантика): слѣпынмъ вндѣннє 9а; 2. Видимостта, външността на нещата (пасивна семантика): нашє авленнє н вндѣннє анцѣмъ бываетъ 96а; 3. Знание: явѣ же кєсть ако большнн меньшннмъ подають свѣтъ н вндѣннє 110б. Този превод вероятно се дължи на объркване поради паронимия с вѣдѣннє. Пример за обратна замяна: учн бо оубо божн н вѣцѣ н вѣдѣннє въсемоу творенюу вндѣщююу слмоу н не оутаѣє са 94а; 4. *прен. метафор.* Съзерцание: дѣшмыа (сладостнн) соуть ... кєлнкоже ѡ оучєнннхъ н вндѣнннхъ 185а; н тѣмъ єдннємъ слаж(д)ьшнмъ ввоцємъ вндѣннє(м) его пнташе са како н англъ дроугын 167а, срв. също 166б, 169а; 5. Видение, откровение, един от чудесните способности, посредством които Бог благоволява да открива и съобщава волята Си на пророците. Човек получава видение в будно състояние, изпадайки в екзалтация под особеното въздействие на Св. Дух.

В много случаи полисемията в рамките на една терминологична подсистема е резултат от вторична *терминологизация на термина*, при която настъпва стесняване на терминологичното значение – с един термин се назовават едновременно родово и видово понятие. С термина *ангѣлъ*, например, се именуват всички безплътни небесни сили. Чрез семантична трансформация стесняване на значението, при която с видово понятие се означава подвидово (с название на клас предмети се назовава подклас) същият термин започва да се употребява за означаване на един от ангелските чинове:

ангѣлъ /1/ > ангѣлъ /2/.

Терминологизацията на термини може да възникне и на основата на терминологичен пренос. Ето няколко примера за терминологизация на термини чрез метонимичен пренос:

богоявленнє – 1. *св. истор.* Явяване на Божеството не по умозрителен път, а чрез сетивни образи образънымн богоявленнн 222б; 2. *култ-рит.* Наименование на един от големите християнски празници, който възпоменава кръщението на Исуса Христа в реката Йордан заради зримото явление на Пресв. Троица в този момент.

писание – *библ.* 1. Под това сборно название се разбират библейските книги на Стария и Новия Завет, които са написани от боговдъхновени мъже – пророци и апостоли: *с̄тоӣе* ~ (21б, 23а, 46б, 129а, 327а); 2. *pl t* Сборно наименование на летописните старозаветни книги: таже *др̄оӯгы̄а̄ па̄тєры̄ кн̄гы̄ зовома̄а̄ писанна ... аже соӯть сн̄це: н̄с̄ навгн̄н̄ъ, соуд̄на̄ съ роӯфскын̄мн̄, ц̄р̄скы̄а̄ пр̄в̄ы̄а̄ съ въторын̄мн̄ кн̄гы̄ єд̄ны, н̄ дво̄а̄ отъ параллпомен̄ъ кн̄гы̄ єд̄ны 311б.*

Интересно е да се отбележи, че при отделните аloseми на една и съща дума (с терминологичен и/или обиходен узус) понякога се наблюдава специфична употреба на граматическите категории род и число за имената и вид и залог за глаголите. Така например съществителното богъ има диференцирано терминологично значение в единствено и в множествено число. Употребено в единствено число, то означава ‘единият истинен Бог в християнската религия’, докато множествената форма богы се явява синоним на *коум̄н̄р̄ъ* ‘езическо божество, идол’.

Съчетанието сынъ б̄жн̄н, грц. υἱὸς τοῦ Θεοῦ в ед. ч. е термин от христологията, с който се означава, че Богочовекът Иисус Христос е именно въплътеното Второ Лице на Пресв. Троица, идентичен с Бога Слово, единосъщен на Отца, едиnorodен Божи Син (Йо 1:18; 3:16), чрез Когото Бог Отец проявил Своята божественост, равен на Бога (Фил. 2:6): *се̄го̄ ра̄д̄н̄ с̄н̄ъ б̄жн̄н̄ с̄н̄ъ ѱ̄л̄ч̄ъ боуд̄еть, да̄ пр̄е̄быва̄еть̄ с̄во̄н̄ство̄ непоступ̄н̄мо. с̄н̄ъ бо̄ сы̄ бо̄жн̄н̄ с̄н̄ъ ѱ̄л̄ч̄ъ бы̄сть, въпл̄ць̄ с̄а̄ отъ с̄ты̄а̄ д̄вы̄ 232а.* В мн. ч. същото съчетание *с̄но̄в̄е̄ б̄жн̄н̄* е термин от сотириологията и означава ‘изкупените по заслугите на Божия Син човеци, получили правото да бъдат чеда Божии по благодат и да наследят Небесното царство’

Терминът слово в съчетанието слово б̄жн̄е, грц. Λόγος τοῦ Θεοῦ, в триадологията се употребява само в ед. ч. и назовава Второто Лице на Пресветата Троица: *слово̄ б̄жн̄е̄ єсть̄ ж̄н̄во̄ н̄ д̄є̄н̄ств̄ьно̄ 265б.* В мн. ч. означава дума, реч: *б̄жн̄ем̄ъ̄ слов̄ьм̄ъ̄ оуп̄ва̄в̄ш̄е̄ 330б; аще̄ б̄жн̄ем̄ъ̄ слов̄ес̄ем̄ъ̄ окамен̄ен̄не̄ не̄ да̄еть̄ въро̄ватн̄. 356а.*

В космологията терминът вода се среща само в ед. ч. и означава ‘един от основните градивни елементи на материята’. В естествознанието пък, използвано в мн. ч., има събирателна семантика: 1. ‘световен океан’, 2. ‘воден басейн’.

Думата *остатъкъ, останъкъ* в богословската терминология се среща само като *plurale tantum* в значение на ‘мощи’, докато в общоупотребимия език има пълна парадигма.

Пророкъ в ед. ч. има значение ‘предвъзвестител на Божията воля’ и се среща като термин в Свещената история на Стария и Новия Завет. В библеистиката думата се употребява метонимично само в мн. ч. като сборно наименование на свода от библейските пророчески книги: *еже естъ предано намъ законъмъ и пророкы* 1ба, срв. и 306б.

Үнсма в ед. ч. се употребява като онтологичен термин и означава ‘характеристика на количествената страна на обективно съществуващите неща’. Като *plurale tantum* се използва в библеистиката със значение на ‘четвъртата по ред каноническа Старозаветна книга, принадлежаща към Мойсеевото Петокнижие’.

Вж. също:

патрѣнархъ – 1. *еклес.* Патриарх, глава на поместна църква; 2. *pl t. св.ист.*

Родоначалници, праотци. В Свещеното Писание така се наричат благочестивите родоначалници на еврейския народ, живели до времето когато Бог дава на Мойсей скрижалите с десетте Божии заповеди на планината Синай, носители на истинната религия в Единия Бог

сѣднн – 1. *теол./есх.* Съдия, наименование на Бога като Изпълнител на Своите определения и Мъздовъздател в последния ден: 19б; 2. *библ. мн.ч.* Книга Съдии, седмата книга в канона на Стария Завет. За неин автор се счита св. прор. Самуил: 311б

Сегашното деятелно причастие на быти в м. р. ед. ч. сын се използва като термин в теологията и означава диференциален признак на Божеството ‘Съществуващият’, Комуто е присъщо субективно битие. В ср. р. ед. и мн. ч. сѣе е термин от космологията и означава ‘съществуващото’, ‘това, което има обективно битие’.

Глаголът почѣти/ почѣватн в общоупотребимия език означава ‘отдъхна, почина си/ отдъхам, почивам си’: *въ съ бо (sc. днь соубвота, бел. Т.И.) почн бѣ отъ дѣль сонхъ* 320б, а в преносна метафорична употреба – ‘умрял съм, покойник съм’: *въ стынхъ почнвѣтъ* 284б. Като тринитарен термин същият се използва само в несв. в. и означава взаимоотношението на вечно съществуване и единение между Второто и Третото Лице на Пресв. Троица в противовес на Западното учение за изхождане на Св. Дух и от Сина (*Filioque*): *тъ (стын дхъ, ск. Т. И.) въ сыноу почнвѣтъ* 70а (срв. още 44б).

Що се отнася до видовете полисемия, при специалната богословска лексика в ЙоЕБ открих и двата вида – понятийна и функционална. Известно е, че при понятийната полисемия всяко едно от значенията на многозначната дума назовава различно понятие. При функционалната полисемия семантичната

структура на съответната лексикална единица се равнява на обема и съдържанието на едно понятие, с което отделните значения са свързани, като при всяко обемът и съдържанието на понятието варират – стесняват се или се разширяват (Левит 1969: 65; Георгиев – Русинов 1979: 80–84).

Ето няколко примера за понятийна полисемия:

духъ – 1. *теол.* Дух, диференциален признак на Божествената природа; 2. *трин.* ~ стын – Третото Лице на Пресв. Троица въроуемъ и въ єдинъ дхъ стын, гдѣстѣнын жнвотворєнын 69б; 3. *антроп.* Най-разумната част на душата, разпростряна по цялото тяло, безплътното и безсмъртно активно начало на човешката природа, сътворена по Божий образ и подобие: не доуха (πνοήν) безъ оупостаєн разоумѣваемъ 44а.

законъ – 1. *юрид.* Обичайно закрепена или писмено кодифицирана морална норма, изискваща формално външно изпълнение на заповядана постъпка, независимо от волята на изпълнителя: законъ же бѣаше не възматн племєноу 280б; 2. *естеств.* Закономерност, необходима и устойчива връзка между явления и свойства на обектите в природата, повтарящи се съществени отношения в мирозданието: сн новаго а дама породн, законъмъ ражающіимъ сн рѣдѣща и чрєсѣ єстьство рѣжєствоу 286а, срв. още 287а; 3. *библ.* Сборно наименование на Старозаветните законоположителни книги (Мойсеевото Петокнижие): въ законѣ всакъ мѣртѣмъ сн прнкоє нєчєстѣ бѣаше 295а; законъ же н прѣцн 306б; мосѣвоѣ законъ 328а; вѣторын законъ 311б, гр. δευτερονόμιον; хѣвъ законъ 328а.

нсходъ – 1. *общоупотр.* 1. Извор: доубъ въ нсходѣхъ водьнынхъ вѣсаждєнъ 306б; 2. *трин.* Изхождане, личното свойство на Св. Дух, по което Той се отличава от Отца и Сина: а стын дхъ н тѣже отъ бѣа, нѣ не рѣждѣствомъ, нѣ нсходъмъ 72а; 3. *библ.* Старозаветна книга, в която се описва излизането на евреите от Египет.

небо – *естеств.* 1. Атмосфера, въздух: обычєно же бжєствєному писанью н въздоуха нбо нарековатн, нмѣже зѣрнмъ горѣ 126б; 2. Небесна твърд, небесен свод, по който извършват своето движение слънцето, луната, звездите и останалите небесни тела: словєсемъ гнѣмъ нѣса оутѣрьднша сн 47а; 3. *косм.* Невидимият, нематериален свят: на нѣво възндє 21а.

Примери за функционална полисемия:

нензвратънъ – Неизменяем, който не подлежи на изменение а) *теол.* Определение на Бога като Същество, което винаги пребивава едно и също и по

същност, и по сила, и по съвършенство: 19а, 26а, 27б, 48а, 58б, 106а; б) *есх.* Свойство на обновената във възкресението човешка природа: възстанеть тѣло духовьно неизвратьно 354б

подобити са – Уподобявам се, подобен съм: а) *христол.* В христологията терминът ‘уподобявам се’ означава действителното /не привидно/ възприемане от Бога-Слово на човешката природа в личностно единство със Своята божествена природа: и народотворьць рода нашего оутробомнлостню своею подобенъ сѧ намъ всѣмъ бывъ члкъ без грѣха 261а; б) *антроп.* В християнската антропология терминът ‘уподобявам се’ /в смисъл на богоуподобявам се/ означава ‘развивам и усъвършенствам духовните си сили’: не хощеть же єдинъ бѣ правднѣъ, нъ всѣмъ подобовати се бо протнвоу снѣ 319а

поновити, понавляти – Обновявам: а) *сотири.* С този термин в сотириологията се означава актът на възстановяване на повредената от греха човешка природа и нейното нравствено обновление, извършен чрез кръстната смърт на Исуса Христа: прннметь хоуждеє наше ...ествово, да собою си в себѣ поновитъ 234а (срв. още 223б, 234б); б) *мист.* Терминът ‘обновявам’ в мистериологията се използва за означаване акта на духовно обновяване, който се извършва в тайнството кръщение чрез умирането на кръщаемия за предишния му духовен живот на богоотчужденост и повторното му раждане за нов, праведен и свят живот в единение с Бога, при което той е очистил душата си от греховните наклонности и е получил нови: дѣхъ же акоже по вбразоу и подобью въ насъ понавляющоу, а водѣ духовнымъ благодатнемъ плѣтъ грѣховною шмыкающн ... 242а.

правда – Правда: а) *теол.* Едно от същностните свойства и съвършенства на Божието битие, означаващо безпределната справедливост на Неговата природа, действия, закон, домостроителство и изобщо всички Негови отношения към света и тварите: прснть цр(с)твїѧ бжїѧ и правда его и все прнложнт сѧ вамъ 166с3, срв. още 48б, 214а; б) *юрид./етич.* Нормативно понятие на морала, означаващо изпълнение на Божиите заповеди, съобразяване с богоустановения нравствен порядък.

съвършенъ – Съвършен: а) *теол.* Диференциален признак на Божествената природа: єдинъ єсть бѣ съвршенъ 39б; б) *христ.* В христологията терминът съвършенъ означава пълнотата на Божествената и човешката природа в Лицето на Господа Исуса Христа (20б, 226а, 230б, 337б, 342б); в) *етич.* Който е постигнал духовна и нравствена зрелост в любовта си към Бога и ближните,

чувства се истински свободен и постъпва според изискванията на нравствения закон (104а, 165а, 213а, 336а).

Има редица случаи, при които част от значенията на един термин се намират в отношение на понятийна полисемия, а други – на функционална, например:

рожденіе – 1. Раждане: а) *общоупотр.* естество рожденна; б) *христ./мар.*

С този термин в христологията и мариологията се означава действителното, а не привидно възплъщение на Бога Слово и ипостасното Му съединение с човешкото естество още при зачатие от Духа Свети и Дева Мария, възприемайки плът от нея (против докетите и др. ереси): пребываєть оубо н по роженнн дѣвою прнснодѣва 288б; 2. *прен. метоним.* Роденото, рожба: рожденіе жењско 297б

Многозначността в терминологичната лексика на ЙоЕБ не е пречка при разбирането, понеже в минимален контекст думата конкретизира значението си посредством останалото словесно окръжение. Например, термините *врѣдъ*, грц. *λάθος*, и *безврѣда*, грц. *ἄλαθής*, в етиката имат нравствено-оценъчна семантика ‘който не подлежи на отрицателни душевни емоции, безстрастен’ (16б *добродавьць богъ сы всемъ добру давьць есть, не завнстн, нн зѣан ннкоенже повннннъ сы. далече бо есть бжннн естѣства зѣль всака. того бо єдннн естѣство бжннє без врѣда н безавнстї*), а в онтологията се използват със значение ‘който не подлежи на външно въздействие’, досежно нематериалната природа на Божеството (48а *врѣмѣмъ оубо въ єднннъ бѣ, въ єднннъ начатѣкъ, без начала, нездана, не бывающа, не гибяюща н бесъмьртна, вѣуьна, недовѣдома, не въ оуставѣ, неопнсана, многоснльна, проста, несложьна, бесплѣтна, ненсточьна, безврѣда, нензвратьна, нензмѣньна, невнднма.*). В кое от двете значения е употребен всеки един от тези термини, ни подсказва останалото му терминологично окръжение – в първия случай специални наименования като *ἄγαθός*/добродавьць, *φθόρος*/зѣль, а във втория такива като *неопнсанъ*, *несложьнъ* и др.

В историческия развой на езика многозначността може да бъде преодоляна и да се съхрани само терминологичната употреба. Настъпва обратен процес на семантична редукция. Първичното или прякото значение може да отпаднат от обръщение и думата да продължи да битува в езика с вторичното си или с някогашното си преносно значение. Например, съществителното *страсть* по-рано е означавало изобщо ‘търпене на отрицателно външно въздействие, страдание (физическо или душевно)’. Впоследствие значението на думата се стеснява до ‘душевно страдание’. Греховните наклонности се нари-

чат страсти, защото се възприемат като страдание (болестно състояние) на душата под въздействието на бесовете. Срв. още семантичното развитие на агньць, при което се съхранява само преносната употреба. Отпадане на общоупотребимото значение и запазване само на терминологичното в по-сетнешната история на езика има при възкръснѣти, владыка, господь, прнчастьникъ, храмъ и др.

Докато връзката между отделните лексико-семантични варианти (била тя по-близка или по-далечна) се пази, думата е многозначна, обаче ако тя бъде разкъсана, многозначната дума се разпада на отделни думи – омоними. Че се касае вече за два знака в омонимично отношение помежду им, а не за различни значения на полисемична дума се доказва по следните критерии:

1. Наличие на различни терминообразователни гнезда – деривация на производни термини;
2. Участие в различни синонимни и хипонимни редове;
3. Съотнасяне с различни антонимни опоненти;
4. Реализиране на пълна/непълна парадигма (граматически критерий).

В терминологията омонимията е междусистемно явление. Тя възниква между термините от различните терминологични подсистеми. Например:

раздрѣшатн₁, раздрѣшнтн₁ – *косм.* Разлагам нещо на съставните му елементи: тѣло тѣлѣюще н раздрѣшанѣ сѧ 343б

раздрѣшатн₂, раздрѣшнтн₂ – *мист.* Опрощавам грях: н прѣѡць грѣхъ раздрѣшн сѧ 251а

самобытнѣ₁ – *теол.* Самобитност, свойството на Божествената природа да има основанийто за съществуването Си в Самата Себе Си, а не във външен ней източник. Не отъ нного самобытнѣ нмы 50а, *грц.* τὸ εἶναι.

самобытнѣ₂ – *онт.* Произвол: ѿ бывающнхъ всѣхъ нлн бѧ глѡть вновьна суща нлн ноужда нлн марменн нлн кѣство нлн лочѣан нлн самобытѣ 194б, *грц.* τὸ αὐτόματον.

сѣдрѣжаннѣ₁ – *иконом.* Промислителната грижа на Бога по запазване целостта на нестабилното материално творение: тварн ~ 28а, *грц.* συνοχή.

сѣдрѣжаннѣ₂ – *онт.* Отношение: сн же сѡтъ не сѡществуѡу явленье, нъ самѣмъ в себе сѣдрѣжаннѣ н бытѡу образъ 90б, *грц.* σχέσις.

женство – *антроп.* ‘Женски пол’, комплекс от физически, психически и духовни характеристики, които определят цялостния облик на жената: мъжество и женство 332a, (срв. още 60a, 332c2), *грц.* τὸ θῆλυ

женство – *мист.* Свързване на мъж и жена в съпругески отношения: неженство женства ѱъстътъѳє 335b, *грц.* γάμος.

Термините, създадени посредством лексико-семантично терминообразуване, били лесно разбираеми и усвоими. Много от тях твърдо са се закрепил във терминологичния състав не само на първия литературен език на славяните, но и в съвременните книжовни славянски езици.

Посочените примери и направените разсъждения целят да обърнат внимание върху някои съществени страни от развитието на речника през периода IX–X вв. Промените в семантичната структура на думата имат подълбоки причини и не са така забележими, както процесът на възприемане и съставяне на нови думи. Но те са по-съществени и основни, тъй като могат да обуславят останалите. Семантичната диференциация на отделната дума може да доведе до синонимизиране с едни и противопоставяне с други думи или до специализиране на част от семантичните ѳ варианти, от чието единство тя се откъсва, за да получи свое собствено съществуване или да се приобщи към нова семантична група. Процесът е много активен и изисква систематично проучване в рамките на един по-продължителен период от време, в който се изявяват всички последствия за лексикалната система на езика.

Съкращения

антроп. – антропология	онт. – онтология
библ. – библистика	сотир. – сотириология
грц. – гръцки	теол. – теология
етич. – етика	трин. – тринитарно богословие
косм. – космология	христ. – хриология
метафор. – метафора	юрид. – юридически термин

Литература

- Бояджиев 1986: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София, 1986. [Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofiya, 1986.]
- Георгиев, Русинов 1979: Георгиев, С., Р. Русинов. Учебник по лексикология на българския език. София, 1979. [Georgiev, S., R. Rusinov. *Uchebnik po leksikologiya na balgarskiya ezik*. Sofiya, 1979.]
- Иванова-Мирчева 1959: Иванова-Мирчева, Д. Преносно значение на думата и преносимост на значението. – В: Известия на Института по български език,

- VI. София, 1959, 3–37. [Ivanova-Mircheva, D. Prenosno znachenie na dumata i prenosimost na zna-chenieto. – V: Izvestiya na Instituta po balgarski ezik, VI. Sofiya, 1959, 3–37.]
- Иванова-Мирчева 1964: Иванова-Мирчева, Д. Стесняването на семантичната структура на думата като исторически процес. – В: Известия на Института за български език. кн. XI. София, 1964, 151–160. [Ivanova-Mircheva, D. Stesnyavaneto na semantichnata struktura na dumata kato istoricheski protses. – V: Izvestiya na Instituta za balgarski ezik. kn. XI. Sofiya, 1964, 151–160.]
- Илиева 2005: Илиева, Т. Метонимията като словообразователен способ в старобългарския език (върху материал от Йоан-Екзарховия превод на Богословието) – В: Български език, LII (2005), 3, 39–46. [Ilieva, T. Metonimiyata kato slovoobrazovatelnen sposob v starobalgarskiya ezik (varhu material ot Yoan-Ekzarhoviya prevod na Bogosloviето) – V: Balgarski ezik, LII (2005), 3, 39–46.]
- Илиева 2006: Илиева, Т. Метафората като словообразователен способ в старобългарския език (върху материал от Йоан-Екзарховия превод на Богословието). – В: Slavia, LXXV, 2006, 149–155. [Ilieva, T. Metaforata kato slovoobrazovatelnen sposob v starobalgarskiya ezik (varhu material ot Yoan-Ekzarhoviya prevod na Bogosloviето). – V: Slavia, LXXV, 2006, 149–155.]
- Илиева 2013: Илиева, Т. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa”. София, 2013. [Ilieva, T. Terminologichnata leksika v Yoan-Ekzarhoviya prevod na „De fide orthodoxa”. Sofiya, 2013.]
- Лебедев 1904: Лебедев, О. П. Вселенские соборы IV и V веков. Спб., 1904. [Lebedev, O. P. Vselenskiye sobory IV i V vekov. Spb., 1904.]
- Левит 1969: Левит, З. Н. Очерки по лексикологии современного французского языка. Москва, 1969. [Levit, Z. N. Ocherki po leksikologii sovremennogo frantsuzskogo yazyka. Moskva, 1969.]
- Мечковская 1975: Мечковская, Н. Б. Принципы исторического изучения терминологии. – В: Методы изучения лексики. Минск, 1975, 200–214. [Mechkovskaya, N. B. Printsipy istoricheskogo izucheniya terminologii. – V: Metody izucheniya leksiki. Minsk, 1975, 200–214.]
- Спаский 1906: Спаский, А. А. История догматических движений. Т. I. Сергиев Посад, 1906. [Spasskiy, A. A. Istoriya dogmaticheskikh dvizheniy. T. I. Sergiyev Posad, 1906.]
- Станков 1994: Станков, Р. Лексика Исторической палеи. Велико Търново, 1994. [Stankov, R. Leksika Istoricheskoy palei. Veliko Tarnovo, 1994.]
- Sadnik 1967-1983: Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus ÓEkqesij a)kribhƒj thoj o)rqodo/cou pi/stewj in der Übersetzung des Exarchen Johannes, herausgegeben von Linda Sadnik. B.1, 2, 3. Wiesbaden - Freiburg I. Br., 1967–1983 (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, T. XIV).